

МЕХАНІЗМ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ТА ПРОВОА СИСТЕМА: співвідношення правових категорій

Юрій Кривицький,

*ад'юнкта кафедри теорії держави та права
Київського національного університету внутрішніх справ*

Розвиток суспільних відносин, трансформація економічної системи, зміна політичної ситуації, духовного світу привели українське суспільство до якісно нового стану – нової державності, яка з часом повинна набути ознак правової та соціальної. За цих умов все більше інтенсифікуються правові зрушення в житті країни, позитивна динаміка яких залежить від розвитку правової науки. Саме тому сучасне українське суспільство та держава очікують від національної юридичної науки обґрунтування процесів формування демократичної правової системи, ефективного механізму правового регулювання суспільних відносин. Ю. Шемшученко вважає, що від стану правової системи великою мірою залежить успіх проведення економічних і соціальних реформ, а нині цей стан в Україні не можна розглядати як задовільний [1, с. 87]. Вирішення зазначених проблем можливе за умови досконалого розроблення ключових аспектів означених правових категорій у загальній теорії права. На сьогодні важливим є дослідження співвідношення механізму правового регулювання (далі – МПР) і правової системи. Акцитування уваги на цій проблемі зумовлено й тим, що у деяких навчальних посібниках є спроби ототожнення цих понять [2, с. 159, 161]. На нашу думку, така позиція не є прийнятною й потребує комплексного дослідження.

МПР у радянській правовій науці як об'єкт вивчення знайшов своє місце у творчому доробку радянських учених М. Александрова, С. Алексєєва, А. Васильєва, А. Вітченка, В. Горшенєва, В. Казимірчука, В. Кудрявцева, Л. Явіча. У сучасній теорії права МПР досліджують О. Бобилев, С. Бобровник, О. Малько, М. Новікова, Т. Тарахонич, К. Шундіков та ін.

Дослідженню правової системи присвячені праці радянських учених С. Алексєєва, А. Васильєва, В. Кудрявцева, М. Матузова, Ю. Тихомирова, Л. Тиунової та ін. Сьогодні цю проблему ґрунтовно осмислюють О. Зайчук, М. Кагадій, Л. Луць, Н. Оніщенко, О. Скакун, В. Сорокін.

Мета цієї статті – проаналізувати закономірності розвитку МПР і правової системи, їх взаємозв'язок і взаємовплив, визначити спільні та відмінні ознаки МПР і правової системи.

Комплексне вирішення проблеми співвідношення МПР і правової системи передбачає визначення та встановлення взаємного відношення, зв'язку, залежності цих правових категорій у правовій дійсності.

Складність вирішення поставлених у статті завдань зумовлюється тим, що у загальній теорії права відсутнє єдине розуміння як МПР, так і правової системи. Сьогодні у визначенні цих категорій, їх структури та взаємозв'язків спостерігається певний плюралізм. На нашу думку, кожний учений має право у межах свого дослідження дотримуватися того чи іншого розуміння наукових понять, що ним використовуються. Проте неприпустимим є такий стан речей, за якого зміщується зміст основних понять, адже це суперечить основним методологічним принципам наукового дослідження.

Перш як перейти до розгляду питання співвідношення означених категорій, необхідно проаналізувати основні закономірності їх розвитку відносно один одного та підходи до розуміння у загальній теорії права.

МПР у юридичній науці починає розглядатися та досліджуватися раніше (60–70-ті роки ХХ ст.), ніж правова система (80-ті роки ХХ ст.). Висвітлюючи причини появи категорії МПР, А. Васильєв зазначає, що накопичені знання про окремі елементи правової форми необхідно було синтезувати та відобразити у загальній взаємодії цих елементів у процесі функціонування права, його зворотного впливу на умови суспільного життя [3, с. 210]. М. Матузов акцентує увагу на тому, що характерною ознакою радянської правової науки 80–90-х років ХХ ст. є поява нових загально-теоретичних понять, яким притаманний узагальнюючий характер. До них, на його думку, слід віднести, нарівні з іншими правовими поняттями, МПР і правову систему. Останні є відображенням процесу синтезу правових явищ у більш складні [4, с. 9].

Ми вважаємо, що у загальному вигляді основними причинами появи категорії «МПР» є:

- загальний відхід радянської правової науки від вивчення статичних об'єктів, що тривалий час її гіпнотизували, до динамічних, тобто спостерігається загальний відхід від статичності права;

- необхідність синтезу накопичених знань про окремі елементи правової дійсності з метою розгляду їх у загальній взаємодії, у процесі функціонування права, його зворотного впливу на умови суспільного життя;

- подальший процес розвитку вчення про правове регулювання суспільних відносин, у межах якого розглядається МПР.

Причинами появи категорії «правова система» є:

- ускладнення правової дійсності вимагало появи нового поняття, яке б охоплювало більшість правових явищ;

- активізація й активне використання у суспільних науках, у тому числі у правознавстві, методології системного підходу;

- потреба компромісу у дискусії між «вузьким» і «широким» підходами до праворозуміння у радянській правовій науці, яким і стала категорія «правова система».

Домінуючим у теорії права є підхід до розуміння МПР, що був запропонований і розвинутий С. Алексєєвим. Учений під МПР розумів узяті в єдності систему правових засобів, за допомогою яких забезпечується результативний правовий вплив на суспільні відносини. Основними елементами МПР у межах зазначеного підходу є юридичні норми, правовідносини, акти реалізації прав та обов'язків, акти застосування права (факультативний елемент) [5, с. 27]. Альтернативним напрямом дослідження МПР, запропонованого С. Алексєєвим, є позиція В. Горшенєва, на думку якого МПР визначається як органічна сукупність усіх юридичних форм і способів, за допомогою яких здійснюється переведення нормативності права в упорядкування суспільних відносин [6, с. 42]. Означені підходи до розуміння МПР знайшли своє місце у сучасній теорії права та продовжують розвиватися. Крім того, деякі науковці об'єднують основні смислові елементи цих двох підходів до розуміння МПР [7, с. 546; 8, с. 498].

У юридичній літературі неоднозначно розглядається й поняття «правова система». Зокрема, В. Сорокін вважає, що в існуючих визначеннях правової системи змішуються різні методологічні рівні, відсутній єдиний критерій, існує велика кількість різноманітних позицій [9, с. 5].

У загальному вигляді виокремлюють два основні підходи до розуміння правової системи – вузький і широкий. У першому випадку правова система отожднюється із системою права, у другому – охоплює весь спектр правової дійсності, дає можливість розглянути в системних зв'язках усі правові явища, незалежно від їх безпосередньої ролі в суспільному житті. Широкий підхід до розуміння правової системи як «усього правового» є домінуючим у вітчизняній правовій науці. Термін «правова система» незалежно від того, яке значення йому надають, використовується для позначення

деякої правової «тотальності», що охоплює всю сукупність правових явищ [9, с. 7].

Одночасне використання в науковому обігу загальної теорії права категорій «МПР» та «правова система» зумовило проблему їх розмежування та співвідношення.

Деякі науковці схильні ототожнювати МПР і правову систему за елементним складом (обсягом понять), а за функціональним призначенням – розрізняти, оскільки МПР відображає функціональну сторону дії всіх правових явищ, а правова система – цілісність і взаємозв'язок цих правових явищ. Зокрема, С. Алексєєв зазначає, що МПР і правова система збігаються за обсягом; при цьому різниця між ними полягає у виконанні особливих функцій у понятійному апараті теорії права, що характеризує правові явища з різних сторін, – їх системно субстанціональний зміст (правова система), або функціонування (МПР) [10, с. 91]. Слід зазначити, що це твердження дещо суперечить концепції МПР С. Алексєєва, що розглянута нами, проте це є ще одним підтвердженням складності розуміння МПР та правової системи у правознавстві.

В. Кудрявцев та А. Васильєв висловили думку про функціонування складного механізму правової системи. Вони вважають, що відмінність між правовою системою та МПР полягає у тому, що у них різне призначення – у понятті «правова система» виражається, перш за все, цілісність і взаємозв'язок відповідних елементів, а в понятті «МПР» акцентується увага на функціональній стороні, процесі регулювання суспільних відносин [11, с. 12].

На думку Л. Тиунової, правова система, що розглядається з точки зору її функціонування, охоплюється поняттям «механізм правового регулювання». У розгляді динамічного, функціонального аспекту правової системи в цілому полягає основне цільове та смислове навантаження цієї категорії [12, с. 29].

Є також точка зору, згідно з якою поняття «правова система» не скасовує та не змінює інші юридичні поняття, не є їх синонімом, а несе самостійне наукове навантаження, окреслюючи поняття, що синтезоване на новому рівні пояснення єдності всіх правових явищ суспільства. Правова система тісно пов'язана з МПР; за обсягом вони мало чим відрізняються, але в них різне призначення: в понятті «правова система» виражаються насамперед цілісність і взаємозв'язок відповідних елементів, а в понятті «МПР» акцентується увага на функціональній стороні – процесі правового регулювання суспільних відносин [13, с. 37]. Подібної позиції з цього питання дотримується й А. Черненко [14, с. 9].

Інша група вчених розглядає МПР як важливу складову правової системи, тому означені поняття, на їх думку, співвідносяться як частина та ціле. Зокрема, О. Малько стверджує, що МПР і правова система співвідносяться

як частина (МПР) та ціле (правова система), оскільки правова система більш широке поняття, яке охоплює як категорію «механізм правового регулювання», так і інші категорії – «право», «юридична практика», «пануюча правова ідеологія» [15, с. 57]. Такий підхід підтримують С. Бобровник, М. Кельман, О. Мурашин, Н. Хома та інші теоретики права [7, с. 311; 16, с. 54]. В основі зазначеного підходу лежить позиція М. Матузова щодо структури правової системи. Вчений виокремив такі елементи правової системи [4, с. 25]:

- право як сукупність створених і охоронюваних державою норм;
- законодавство як форма вираження цих норм (нормативних актів);
- правові установи, які здійснюють правотворчість держави;
- судова й інша юридична практика;
- механізм правового регулювання;
- правореалізаційний процес (у тому числі акти застосування та тлумачення);
- права, свободи й обов'язки громадян (право в суб'єктивному значенні);
- система утворених і функціонуючих у суспільстві правовідносин;
- законність і правопорядок;
- правова ідеологія (правосвідомість, юридичні доктрини та теорії, правова культура тощо);
- суб'єкти права (індивідуальні та колективні);
- системоутворюючі зв'язки, що забезпечують єдність, цілісність і стабільність системи;
- інші правові явища (юридична відповідальність, правосуб'єктність, правовий статус, законні інтереси тощо), які утворюють нібито «інфраструктуру» правової системи.

Відповідно до позиції М. Матузова, правова система не збігається з МПР, оскільки не всі юридичні явища безпосередньо беруть участь у правовому регулюванні [4, с. 14].

На думку сучасних дослідників правової системи, зокрема О. Зайчук та Н. Оніщенко, такий широкий підхід найповніше окреслює обсяг поняття та характеризує правову систему як складне, цілісне структурне утворення в єдності всіх його складових елементів [17, с. 190]. Вони підтримують викладену позицію щодо структури правової системи (з деякими уточненнями стосовно окремих елементів – правових установ, законності та правопорядку) та відповідно підхід до співвідношення МПР і правової системи.

Ми вважаємо, що підхід, за якого МПР виступає складовою частиною правової системи, тобто означені поняття співвідносяться як частина та ціле, відповідає сучасному розумінню як МПР, так і правової системи. Проте цей підхід потребує деяких уточнень щодо структури правової системи. *По-перше*, необхідно розмежовувати елемент (складова неподільна частина) та компонент (охоплює собою елементи) системи, оскільки це не то-

жні категорії. Звідси МПР є компонентом правової системи. *По-друге*, МПР у своєму складі вже охоплює норми права, правовідносини, акти реалізації прав та обов'язків, тому виокремлення зазначених правових явищ як окремих елементів правової системи нарівні з МПР не відповідає вихідним методологічним принципам і законам логіки.

Заслугує на увагу позиція О. Скакун, на думку якої, правова система складається з комплексу взаємозалежних і погоджених спеціальних та загальних правових засобів. До спеціальних правових засобів, що діють на макрорівні (вони є складними), відносяться: об'єктивне та суб'єктивне право, правові норми, нормативні приписи, правовідносини, акти реалізації норм права та зобов'язань, акти застосування права, акти офіційного тлумачення права тощо. Засобами, що діють на мікрорівні (прості), є дозволи, зобов'язання, заборони (первинні), а також заохочення, рекомендації, покарання (вторинні). *Спеціальні правові засоби* – це основні правові явища, що складають у комплексі МПР. При цьому О. Скакун зазначає, що загальними правовими засобами є похідні (як правило, субстанціональні) правові явища, що виникають унаслідок дії механізму правового регулювання і створюють разом із спеціальними правовими засобами механізм правового впливу на суспільні відносини – це правосвідомість, правова культура, законність, правопорядок тощо [18, с. 9].

Таким чином, підтверджується позиція про співвідношення МПР та правової системи як частини та цілого. Однак за такої позиції необхідно враховувати інші моменти: *по-перше*, з деякою умовністю слід відносити до загальних правових засобів правосвідомість, правову культуру тощо; *по-друге*, за такого поділу правової системи на спеціальні та загальні правові засоби не спостерігається виокремлення інших важливих складових правової системи, наприклад суб'єктів права, юридичної практики, на яких наголошує О. Скакун в інших своїх наукових працях [8, с. 238].

Спільними ознаками МПР та правової системи є:

- складні правові категорії;
- методологічні категорії, оскільки забезпечують філософсько-орієнтоване бачення явищ правової дійсності та відображають процес пізнання й є його результатом;
- їм притаманний системний характер, що зумовлює існування внутрішньо-організованої структури;
- вони формуються під впливом різних умов життя (економічних, політичних, культурних, ідеологічних), тобто визначаються закономірностями еволюційного розвитку суспільства.

Відмінні ознаки МПР і правової системи слід розглядати за визначеними основними критеріями (нарівні з цими критеріями можна виокремити інші):

за елементним складом: МПР охоплює лише явища правової дійсності, які безпосередньо здійснюють правове регулювання суспільних відносин, є складовою динамічної правової системи. Правова система нарівні з МПР охоплює інші юридичні явища, що справляють нормативно-організаційний вплив на суспільні відносини;

за функціональним призначенням: МПР дозволяє не тільки зібрати в єдності явища правової дійсності, що пов'язані з правовим регулюванням, вирішенням життєвих ситуацій, а й уявити їх у працюючому та при цьому в системному вигляді, тобто у вигляді динамічної структури. Правова ж система відображає всі правові явища у взаємозв'язку та взаємодії, розвиток правової дійсності, що зумовлюється політичними, економічними, культурними, історичними й іншими особливостями конкретної країни.

Висновки

МПР і правова система є важливими правовими категоріями, їх поява у науковому обігу є логічним результатом розвитку загальної теорії права, зумовленого рядом причин. Означені категорії взаємопов'язані та взаємозалежні, тому для комплексного дослідження однієї з них необхідно аналізувати й іншу.

Співвідношення МПР і правової системи представлено у правовій науці двома основними підходами. Відповідно до першого МПР та правова система тотожні за елементним складом, а відрізняються за функціональним призначенням. За другим – МПР і правова система співвідносяться як частина (МПР) та ціле (правова система). Ми вважаємо, що останній підхід є більш науково обґрунтованим, оскільки відповідає сучасному розумінню категорій, які співвідносяться, та не породжує конкуренції між ними. Проте використання такого підходу вимагає уточнення методологічних засад виокремлення частин цілого та врахування різниці між компонентом й елементом.

МПР і правова система мають як спільні, так і відмінні ознаки. У загальному вигляді слід пам'ятати: МПР – динамічно працюючий компонент правової системи суспільства, однією із тенденцій розвитку якої є вдосконалення цього механізму. Крім того, МПР – така сукупність юридичних інструментів, які завжди спрямовані на задоволення конкретних інте-

ресів суб'єктів. Правова система, у свою чергу, спрямована на більш широку сферу відносин і призначена гармонізувати за допомогою наявних у суспільстві юридичних важелів практично всі існуючі в межах права інтереси.

Література

1. Шемшученко Ю. С. Вибране. – К., 2005. – 592 с.
2. Теорія держави та права / С. М. Тимченко, Р. А. Калюжний, Н. М. Пархоменко, С. М. Легуша. – К., 2007. – 176 с.
3. Васильев А. М. Правовые категории: методологические аспекты разработки системы категорий теории права. – М., 1976. – 264 с.
4. Матузов Н. И. Правовая система и личность. – Саратов, 1987. – 294 с.
5. Алексеев С. С. Общая теория права. В 2 т. – М., 1982. – Т. 2. – 360 с.
6. Горшенев В. М. Структура механизма правового регулирования в общенародном государстве // Труды Всесоюз. юрид. заочного ин-та. – М., 1978. – Т. 56. – С. 41–52.
7. Кельман М. С., Мурашин О. Г., Хома Н. М. Загальна теорія держави та права. – Л., 2006. – 584 с.
8. Скакун О. Ф. Теорія держави і права / Пер. з рос. – Х., 2006. – 656 с.
9. Сорокин В. Д. К понятию правовой системы // Правоведение. – 2003. – № 2. – С. 4–14.
10. Алексеев С. С. Общая теория права. В 2 т. – М., 1981. – Т. 1. – 360 с.
11. Кудрявцев В. Н., Васильев А. М. Право: развитие общего понятия // Советское государство и право. – 1985. – № 7. – С. 3–13.
12. Тиунова Л. Б. О понятии правовой системы // Правоведение. – 1985. – № 1. – С. 23–30.
13. Правовая система социализма: понятие, структура, социальные связи / Под. ред. А. М. Васильева. – М., 1986. – Кн. 1. – 368 с.
14. Черненко А. К. Теоретико-методологические проблемы формирования правовой системы общества. – Новосибирск, 2004. – 296 с.
15. Малько А. В. Механизм правового регулирования // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 1996. – № 3. – С. 54–62.
16. Бобровник С. В. Правова система, правова надбудова та механізм правового регулювання: співвідношення понять // Правова держава. – К., 2002. – Вип. 13. – С. 48–54.
17. Порівняльне правознавство (теоретико-правове дослідження) / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – К., 2007. – 430 с.
18. Скакун О. Ф. Правова система України на правовій карті світу. – Х., 2004. – 96 с.

